

Almási Tibor

GYÁRFÁS JENŐ TÁRSADALOMKRITIKAI FESTMÉNYEI

Gyárfás Jenő a Székelyföld szülötte volt, annak a Székelyföldnek szülötte, amely néhány évtizeddel előtte útra bocsátotta a modern magyar festészet úttörő mesterét, Barabás Miklóst, és amely a későbbi időkben is ontotta magából a tehetségesebbnél tehetségesebb alkotókat.

Gyárfás Jenő 1857. április 6-án látta meg a napvilágot Sepsiszentgyörgyön. Szülővárosában kezdte el tanulmányait, és alig 14 évesen került Budapestre a Minta-rajztanodába, ahol oktatói a kor legkiválóbb művészei – Székely Bertalan, Izsó Miklós stb. – voltak.

Tanári oklevelének megszerzése után 1877-ben beiratkozott a Müncheni Bajor Királyi Akadémiára, és ezekben az években, a korra jellemző oldott hangulatú zsánerképekkel (*Tréfás fenyegetés*, *Munka után jó a pihenés*) már jelen volt a budapesti őszi tárlatok bemutatóin is. 1879-ben Münchenben megfestette művésztársa, barátja *Karlovsky Bertalan arcképét*, amelyet mindmáig a hazai portréfestészet egyik csúcsteljesítményeként tartunk számon. Befejezte *Első fog* címet viselő, egyetlen nemzetközi sikerét hozó kompozícióját és papírra vetette élete fő műve, az Arany János balladája nyomán készült *Tetemrehívás* első vázlatait, amely 1881-ben elnyerve végső formáját, megkapta a Képzőművészeti Társulat történelmi festményekre kiírt nagydíját.¹

Bár Gyárfás Jenő a 80-as évek elején fényes művészkarrier küszöbén állt és eredendő tehetségére hivatkozva a szakma és a nagyközönség is azt várta tőle, hogy majdan Munkácsy Mihály nyomdokaiba lép, ő úgy döntött, hogy visszatér szülővárosába, Sepsiszentgyörgyre.

Távol minden jelentősebb művészeti centrumtól, műtermet épített és csendes magányában festette nagyrészt közvetlen környezete inspirálta műveit (*Disznóölés*, *Első bál*, *Céllövés* stb.). Ezek az alkotások ugyan még jó ideig szerepeltek Budapesten a Képzőművészeti Társulat kiállításain, de a megmutatkozási alkalmak egyre ritkábbak lettek, és Gyárfás Jenő *Tetemrehívással* szárnyra kelt népszerűsége megkopott, neve pedig egyre inkább a feledés homályába merült. Hírnevének „megfakulásához” a

80-as évek második felében nagymértékben hozzájárult, még a müncheni tanulmányok időszakából származó és a megfeszített munka miatt fokozatosan súlyosbodó szembetegsége is. A szembetegség hozta kényszerpihenőt – korábbi szokásától eltérően –, a művész aktív társadalmi élettel próbálta átvészelni, kompenzálni. Jótékonyági akciókba, választási mozgalmakba kapcsolódott be, vállalt szerepet.

1887 júniusában megkezdődtek az előkészületek Sepsiszentgyörgy országgyűlési képviselőjének megválasztására. A választásokat szervező bizottság névsorában – helyettes jegyzőként – ott szerepelt Gyárfás Jenő neve is. A művész ebből az alkalmából jelentette meg *Választási apróságok* címmel, a helyi társadalmi, gazdasági, kulturális élet fonákságait élesen bíráló, ostorozó verses pamfletjét.²

A képzőművészeti alkotás szempontjából terméketlen, meddő 80-as évek második felében – összefüggésben politikai szerepvállalásával is – Gyárfás Jenő elmélyült a honi művészet és gazdasági élet közötti kapcsolat tanulmányozásában, vizsgálatában. Saját tapasztalataira hagyatkozva, ez irányú észrevételeit, gondolatait *A képzőművészetek és a hazai iparunk* című hosszabb, máig aktuális problémákat feszegető, boncolgató tanulmányában összegezte és adta közre a *Székely Nemzet* tárcarovatában 1889 őszén. Ebben többek között a következőket írta: „*Mielőtt mélyebben foglalkoznám a szépművészetek jótékony befolyásainak taglalásával közgazdasági viszonyainkat illetőleg – legyen szabad előre bocsátanom, hogy: nem a harczmezőn veszett csaták a legveszedelmesebbek manapság a nemzetre nézve, hanem azon diadalok, melyeket a szép – illetőleg a tudomány, művészetek által megizmosodott ipar arat, más – az izlés alantasabb fokán álló nemzetekkel szemben. Ezt előre bocsátva bátor vagyok egyidejűleg hozzá tenni: valameddig a közoktatásügyünk Ovidius és Homér által vezeteti magát az orránál fogva, valameddig nem a műszak-ipar tudományos oktatást tartja nemzetünkre nézve a legnagyobb életszükségletnek, valameddig egy számfeletti fogalmazó-segéd állásra – mint ez idő szerint történni szokott – 50, sőt 100 pályázó akad, de szembe vele egy szakipari mozgalom élére kénytelenek vagyunk cseheket, németeket állítani, mondom: valameddig a társadalom a hivataloskodást tartja a legmegtisztelőbb foglalkozásnak s ebből kifolyólag vagyont nem igyekszik az aránytalanul jobban jövedelmező gyári vállalkozásokra fordítani, mindaddig csak a proletár osztályt növelve folyamatosan s hova tovább mindinkább csőd és tönk szélére állítja a családot és nemzetet. Mert szaporodunk; de a föld, az isten adta föld, az nem szaporodik.*

Civilizálódunk? De a szőttes, a daróc zekesposztó nem úri embernek való... Rugdolózunk, nem férünk a bőrünkbe, de a zsebünk üres... Szóval több az úr, mint a kereskedő...! Mi urak, kezei vagyunk a földnek, a pöffeszkedő úr szó – nálunk – a vagyonosodást illetőleg nem jelent többet a zérusnál, sőt annyit se, mert hasának és a külföldnek keres. Vagy nem igaz...?! Áldott az az úr, ki bevezette az ő kiválasztott népét az ígéret földjére... Vagy van-e föld, ország, mely természeti kincsekben vetekedhetne hazánkkal s dacára ennek, mégis éhezünk. A nép éhezik, mert nincs mit egyék.

Mi urak – szintén éhezünk – csakhogy ragyoghassunk... Nagyon veszett felfogás ez a mi felfogásunk! A társadalomnak, a közoktatás ügynek szakítani kell a múlttal... ” E súlyos társadalombíráló sorok után Gyárfás Jenő vehemens kirohanást intéz a hazai ipari termelést lehetetlenné tevő, megnyomorító külföldi termékdömping ellen, majd így folytatja: „Nem az a fő, hogy jó, tartós legyen az iparcikk, hanem az, hogy mutatós legyen, már pedig hazai gyárosaink azt hiszik, hogy ha a nemzeti trikolort ráteszik a gyártmányaikra, ez által az izlésnek eleget tettek...S itt elértem a fejtegetésem tulajdonképpeni tárgyához, hogy mennyire fontos a képzőművészeteket támogatni államilag minden áron. A képzőművészet sokoldalú s így hatása általános. A képzőművészet mindenekelőtt megtanít meglátni a szépet, alaki és színpompája által életet ad a holt anyagnak, hatása azonnal felismerhetővé válik a leggyeszerűbb tárgyakon. Megnemesíti az ipart: behatása következtében félannyi erővel az anyag értéke megszázsorozódik; hogy mást ne említsek, hát ott van a majolika ipar szemben az értelmetlen fazekasiparral...

Merem állítani: a népek küzdelme a szépművészetek sokoldalú eredményének következménye. Diadalmas harcok, népi küzdelmek – végeredményben nem a pompa, a fény kiirtásáért lett-e elkövetve! Kicsiben-nagyban a magát és a környezetét szépítő örökkön élő és soha ki nem haló emberi hiúság, ez ingerli küzdeni az emberiséget a pompa után, melynek fokozódó nagysága által látja biztosítva maga számára a tömeg bámulatát... A sokoldalú szépművészetek történelme – tehát a műtörténelem – megtanít arra az elvitathatatlan tényre, hogy az a nemzet, mely a szépművészeteket pártolta, minden időben mint a nemzetét emelkedett a míveletlen néptömegekkel szemben... A képzőművészetek jótékony hatása által megizmosodott műipar, nagyobb hatalom a fejevénél. Óriási kincset gyűjt annak a nemzetnek, amely megbecsüli... Nálunk a festő – s általában a képzőművész –, valami furcsa, valami érthetetlen fogalom... Meddig tart e tudatlanság! Mikor lesz végre nálunk is kifejlődött műipar...! Új és hatalmas reformokat kell behozni a nevelésügybe. Iparhoz, kereskedelemhez kell szoktatni az ifjúságot, hogy nemzeti kereskedelmet teremthessünk a nemzeti iparnak, a mely ez idő szerint idegen... ”¹³

A 80-as évek végén, szembetegsége jobbulásával, Gyárfás Jenő visszatért a festészethez. Ebben az időszakban portrémegrendelések sorát teljesítette, ami megszilárdította a család anyagi helyzetét és lehetőséget biztosított az alkotónak arra, hogy figyelmét, érdeklődését kiterjessze szűk környezetének határain túlra is. 1895-ben, *Pax* címen Gyárfás Jenő megfestette első aktuálpolitikai fogantatású és tartalmú kompozícióját, amellyel hosszú idő után ismét helyet kért magának az ország, a főváros művészeti életében.

A 19. század utolsó éveiben Magyarországon kiéleződtek a már korábban is súlyos ellentétek a konzervatív egyház és a hatalmon lévő liberálisabb irányzatú kormányok között. A Wekerle Sándor vezette kormány az egyház politikai, gazdasági és kulturális befolyásának csökkentése szándékával, 1893-ban előterjesztette a kö-

telező polgári házasságról és az általános polgári anyakönyvezésről, a vallás szabad gyakorlásáról és az izraelita vallás recepciójáról intézkedő törvényjavaslatot. A közérdekű, parlamenti és kulisszák mögötti egyházpolitikai küzdelmet bőségesen kommentálta a napisajtó. Gyárfás Jenő ilyen közvetett úton értesült a viharos erejű eseményekről. Eddig balladákból ihletődött kompozíciókat, életképeket, portrékat festett, és bár – mint láttuk – szembetegsége idején bekapcsolódott szülővárosa, Sepsiszentgyörgy közéletébe, ecsetjét nem használta politikai fegyver, állásfoglaló eszköz gyanánt. Ám 1894-ben úgy érezte, hogy nem maradhat közömbös: gondolatait, véleményét művészi formába kell öntenie! Így született meg 1894-ben a *Pax* című antiklerikális festmény.

A művet Gyárfás valószínűleg még 1894-ben kezdte el, és 1895 márciusában végezte be: „Pax. Ez a címe Gyárfás Jenő legújabb festményének, mely... a szabad szellemű haladás diadalát allegorizálja – írta a *Székelly Nemzet*. A gyönyörű kép, mely 4 méter magas és mintegy 2 méter széles, a képzőművészeti társulat tavaszi kiállításán lesz bemutatva s már aktuális tárgyánál fogva is kétségtelenül szenzációt fog kelteni. Gyárfás Jenő eme legújabb festményét már el is küldte a képzőművészeti társulat kiállítási bizottságához.”⁴

A kompozíció egyértelmű, félreérthetetlen politikai üzenetének dacára, a kiállítást rendező bizottság engedélyezte bemutatását. Ezzel kapcsolatosan Szana Tamás a *Fővárosi Lapok* hasábjain felháborodásának adott hangot ekképpen: „Ha a jury tagjai nem ismert jámbor emberek, hanem malicziózus, gonosz csontok volnának, azt hinném, hogy tönkre akartak tenni egy-két piktort határt nem ismerő engedékenységükkel.”⁵ Nyilvánvaló, hogy a nagy tekintélyű kritikus megjegyzése Gyárfás Jenőt vette célba. A *Pax* allegorikusan megfogalmazott politikai háttérét már vázoltuk, de ahhoz, hogy megértsük vihart keltő erejét, ismernünk kell tartalmát is. A korabeli sajtóban megjelent leírások sorából azt választottuk ki, amely talán a leghitelesebben adja vissza lényegét, tartalmának lebilincselő, magával ragadó kivitelezését.⁶

„A haladás nemtőjének alakja, melyet ruha sem főd, ott lebeg fönn a magasban s kinyújtott kezében villamos fáklya fénye árad szét; balkezében pálmaágot tart, a győzelem és béke jelvényét. A nemtó Hungaria felé törekszik s el is éri azt, mert már látszik a háttérben Hungaria ködszerű alakja, a mely egészen pánczélba van borítva, azon hull alá a fátyol szövet; két kezében magasra emelt pajzsot tart Magyarország címerével. Az egész alak légies tünemény és a nemzeti ideálnak megjelenése, melyet megközelíteni és elérni csak a haladás, a liberalizmus égő szövetnekével lehet. A felvilágosultság, a szabad szellem diadalát hirdeti benne a békében alvó hadsereg csöndes pihenése. A fegyverek gúlába rakva nyugosznak, mintegy jelölül annak, hogy a hadsereg ma már nem abban leli hivatását, hogy béklyóba nyugözzze a haladás szabad szellemét, a mely ott lebeg fönn a légúrben s a melynek neve: »hungaria« – a haza. Csupán egyetlen ellenség van még ébren: a szabadelvűség iránt való

féltékenység, a gyűlölet nem hagyja azt aludni; ezt az ellenséget, azt az ultramontanizmust, a sötét középkor hagyományát, egy reverendás pap személyesíti, a ki odalopózik a töltött fegyverek mellé, s le akarja löni a haladás Génuszát a magasból. De az őrt álló katona kiüti a fegyvert kezéből s rámutat a légi jelenetre... A pap megretten a látvány előtt s az égi fénytől megigézve hullatja ki kezéből a gyilkoló fegyvert.”⁷

Gyárfás Jenő jól tudta, hogy ezzel az alkotással maga ellen fogja hangolni a konzervatív kritikát, az ország reakciós erőit. Elhatározását azonban nem másította meg. Kiállította képét, és Sepsiszentgyörgyön várta a visszhangot. A *Székelly Nemzet* újságírójának nem kellett különösebb profetikus hajlam ahhoz, hogy megállapítsa: „Látni való, hogy a festmény erős tendenciájú. Legalább allegóriában a politikai vonatkozás nagyon is átlátszó. Éppen ezért lesznek sok ellenségei is, a kik a kép tárgyát nem fogják megbocsátani Gyárfás Jenőnek.”⁸

A budapesti Tavasz Tárlat „harcis készenlétbe” helyezte nemcsak a két szemben álló politikai irányzat képviselőit, de a mögöttük felsorakozó művészeti kritikuskokat is. Gerő Ödön a *Pesti Napló*ban cikksorozatban fejtette ki véleményét, benyomásait a kiállítás anyagáról. Írásában többek között a következőket olvashatjuk: „Milyen szomorúan búcsúztunk attól a másfélórás világtól, hogy visszatértünk megint a pártok és egyházpolitika, a választások, a közügyek és magánügyek sűrű-forgó világába! A viszontlátás boldog reményével siettem a tavaszi tárlatra. De a bűbájos világot nem láttam viszont. Csak a hétköznapiak között maradtam ott is.”⁹

A nemzeti múlt eseményeiből ihletődött „*couleur locale*”-ban megfestett történelmi kompozíciókhoz szokott kritikus a „bűbájos világot” kereste a kiállítóteremben, olyan korban, amikor éles politikai harcok dúltak a közélet színterén. Az elkötelezett, harcossal művészet még ismeretlen volt a kor hazai kritikusai számára, és ami szokatlan, azt egyelőre ha nem is utasították el egyöntetűen, de mindenképpen fenntartással fogadták. Nem meglepő tehát, hogy Gyárfás *Pax* című kompozíciója előtt Gerő Ödönben ilyenszerű gondolatok fogalmazódtak meg: „Akármelyik mesterral megesik, hogy rosszabb képet fest a megelőző képénél, de a tehetség sorvadását meg lehet különböztetni az ilyen múló akut gyöngeségtől. Mikor a modorosság belekap a művész ecsetjébe, s nagyobb erővel vezeti, mint maga a művész temperamentuma: megkezdődik a sorvadás... Ott látom az egyiket, akinek dicsőségből is jó rész jutott, és tehetségből is elege volt, ahogy a gomolygó, fölfelé szálló mocsár-ködök közepette nyugodtan áll a süppeteg mezőn, és nem is sejti, hogy sülyed alatta a föld és sűrűsödik körülötte a köd, s hogy elvész, ha nem menekül.”¹⁰ Gerő Ödön soraitól Gyárfás Jenő – nem minden indok nélkül – találva érezte magát.

Szana Tamás, a kor másik befolyásos művésze, bár kénytelen volt elismerni a kompozíció egyes értékeit, ám – éppen aktuális tartalma, mondanivalója okán – már eleve fenntartással közeledett a *Pax*hoz: „Komplikáltabb tárgyat választottak Gyárfás Jenő és Márk Alajos – írta a *Fővárosi Lapok*ban. Az első pláne arra a hálátlan fel-

adatra vállalkozott, hogy vásznára politikai vezérczikket telepítsen, az egyházpolitikai vitában a szabad eszmék harcosai közt foglalva állást. A festett vezércikk kissé elkésve érkezett arra, hogy általános érdeklődést kelthessen. A képviselőház vitái, a lapok polemiái sokkal jobban kifárasztották a közönséget, hogy sem ma már Gyárfás vásznának magyarázgatására kedvet érezne magában. Gyönyörködik a kép realiztikusan festett csoportozataiban, megteszi észrevételeit a testes géniuszra, mely nehézkes tagjaival, mondhatnók felküzdí magát a levegő égbe, aztán tovább halad szemleútjában, olyan tárgyak felé, amelyek nem okoznak fejtörést neki, s legfőljebb a fantáziáját izgatják...¹¹

Szana Tamásnál még sarkosabban, még elítélőbb hangnemben fogalmazott Kacziány Ödön a *Magyar Szemlében*: „Gyárfás Jenő, a tősgyökeres székely ember, ki a székelység szívében, Sepsi-szt.-Györgyön él, a helyett, hogy a gazdag székely mondakörből vagy a körötte folyó életből merített volna egészséges, igaz, érdekes tárgyat, mit tesz? Selejtes vezérczikkek behatása alatt, francia illusztrált lapok elcsépelet motívumai után indul...¹²

Ez persze csak az érdekelt felek egyik táborának véleménye volt. Sokkal elfogulatlanabb és reálisabb képet nyerhetünk a kompozíció értékeiről, a haladó sajtóban napvilágot látott kritikákból, értékelésekből: „*Hiába, ki kell mondani az igazat: Karlovszky Bertalan, Gyárfás Jenő és Márk Lajos festményein kívül alig találunk az összes termekben még néhány művet, mely a néző figyelmét erősebben leköthetné.*

Gyárfás Jenő »Pax«-ja érdekes, egészen újszerű és a benne nyilvánuló eredeti fölfogás által hatalmasan meglepi az embert... Az ilyen allegória, melyben a lelki elem mintegy a kézzel morzsolható, a lábunk alatt érezhető szilárd termőföldből emelkedik éggé, nagyon ritkán születik meg az első sorban is tárgyi egyszerűsége törekvő művész képzeletében. Csak a nagy tehetségek éreznek magukban elég erőt az ily mérész koncepczió kiviteléhez; a képesség közönséges mértékénél többnek kell lakoznia az oly kebelben, melyben vágy támad az ily föladatok megoldására. Realista allegória! Erre kíváncsian nyissa nagyra szeméit mindenki. Ez új. Persze, hogy új. De csak annyiban, hogy egy-egy félszázadnak kell elmúlnia, a míg valamely nagyra temett festő ilyet gondolni és csinálni merészel.”¹³

A fentebbi kritika szerzője, Keszler József a kép megrázó erejére, forradalmi hangulatára utalva, a Pax-ot Delacroix híres festményével, a *Július 28-ával* hasonlította össze. „*Gyárfás festménye – írta – az újkori kolorizmus megalapítójának eme híres művére emlékeztet koncepcziójának merészsége és különös volta által; technikai kivitelének tökéletességeivel pedig meggyőző tanúságot tesz e jeles festő kiváló képességeiről, kinek műveivel, sajnálatunkra, csak ritkán találkozunk kiállításainkon.*

Annál nagyobb készséggel adózunk most neki komoly törekvéséért az elismeréssel, mely őt megilleti. Ő azon ritka magyar művészek egyike, kiknek lelkében az eszmény ihlete lakik és kiknél a művészet több az egyszerű kenyérkereső mesterségnél.”¹⁴

Mások a mű részleteinek finomságait, harmonikus egységét dicsérték: „Az újdonságnál fogva is nagyon érdekes és meglepő kompozíció kitűnő rajzolással és színezésiben bámulatosan ügyes ecsetkezeléssel, egyike a leghatásosabb festményeknek s habár, mint mondók, lesznek ellenségei is a műtárlaton, de művészi becse valószínűleg ellensúlyozza az elfogult »pártvéleményt«.”¹⁵

A két „tábor” okfejtésének megszólaltatásával az volt a célunk, hogy az ellentétes vélemények „ködéből” kihámozhassuk Gyárfás Jenő kompozíciójának igazi, valós erőnyeit. Újszerűségével, merész hangvételével a *Pax* kétségtelenül kiemelkedő alkotása nemcsak a gyárfási életműnek, hanem a magyar festészet történetének is. Festményével az alkotó belépett azoknak a művészeknek az előőrsébe, akik felismerve és tudatosítva a súlyos társadalmi ellentmondásokat, szigorú bírálatnak vetették alá azokat. A Gyárfás-művek sorában a *Pax* volt az első, amelynek alapeszméje a kor Magyarországnak aktuális realitásaiban gyökerezett.

Végletes sajtóvisszhangja miatt a festmény természetesen vásárló nélkül maradt, és – Gyárfás szavaival élve – visszakerült „atelierstücknek” Sepsiszentgyörgyre. Az alkotó nem zúzta darabokra, és nem is semmisítette meg a műterem falához állított kaszával, amivel bevett szokása szerint a neki nem tetsző festékrétegeket távolította el a vásznanról, hanem jobb belátásra jutva, ráfestett egy másik kompozíciót. Hogy a sors iróniája vagy tudatos elhatározás eredménye volt-e az, hogy Gyárfás Jenő az antiklerikális képre utóbb egy egyiptomi madonnát festett, azt ma már nem tudjuk biztonsággal megítélni. „Oltárképek készültek. Imádkozni kellett volna előtte az embereknek” – nyilatkozta később.¹⁶

Seidner Imre, a *Brassói Lapok* munkatársa 1924 januárjában látogatott el Gyárfás Jenő otthonába, és az egyiptomi madonnáról szólva tesz említést arról, hogy a művész tréfásan, kicsit kajánul jegyezte meg: a kép alatt egy másik „nyugszik”, s röviden elmesélte a *Pax* viharos történetét.

Ugyanazon év nyarán a kolozsvári *Keleti Újság* megbízásából Zágony István és Kós Károly kereste fel az idős mestert. A műterem falán hatalmas képet láttak, amelyen „madonna jön ki a keleti homokhegyes sivatag végtelenéből, könnyedén és angyalias vidámsággal, vállán a kisgyermekkel.” „Ez csak vázlat – mondta Gyárfás –, egyheti munka volt az egész. Egyszer arról beszélünk, hogy az ókeletiek vállon hordozták a gyermeket s még senki sem festette így. Akkor kedvem volt hozzá, hirtelen felfestettem.”¹⁷

Az 1895-ös Tavasz Tárlat körüli botrány ráirányította a figyelmet egy sor olyan kérdésre, problémára, amely nem kimondottan társadalompolitikai, hanem elsősorban képzőművészeti jellegű, tartalmú volt. Ezek lényegét tömören Keszler József a következőképpen összegezte: „Ki fogja fölfesteni azt az egy millió forintot, melyet az ország és a megyék történeti festményekre költeni határoztak? Nem lett volna jobb az összeget tanításra fordítani?”¹⁸

Az ezeréves államiság méltó megünneplésére a hatalmas méretű munkálatok már jóval 1896 előtt megkezdődtek. Budapesten és a vármegyeközpontokban még a 90-es éveket megelőzően elkészültek a grandiózus tervek.

A pompázatos millenniumi ünnepségek színesebbé tételére, az ezredév történelmének képszerűbb megelevenítésére és nem utolsósorban az ünnepély látványosságának fokozására, a kormány az eseménybe bevonta a képzőművészeket is. A kezdeményezés az országos ünnepségeken való részvételre maguktól a művésztől származott. „A millenniumi kiállításon a magyar képzőművészetek minél teljesebb bemutatása érdekében tanácskozott a magyar képzőművészek egyesülete s elhatározta, hogy a kormányhoz a képzőművészeti kiállítás támogatása érdekében emlékiratot intéznek. Ebben a művészek arra kérik a kormányt, hogy hívjon össze tanácskozást, melyen megbeszelnék, minő úton-módon lehetne a millenniumi kiállítás sikerét a képzőművészeti kiállítás sikerével biztosítani.”¹⁹

A következő, a *Székely Nemzet*ben megjelent napihír bizonyítja, hogy a központi kormány – a vármegyékben jelen lévő képviselői útján – már 1893-ban lépéseket tettek abba az irányba, hogy a festőművészeket, szobrászokat, építészeket maga mellé állítsa. „A Székely Nemzeti Múzeum igazgató választmánya f. hó 16-án Málik József elnöklete alatt gyűlést tartott. Az érdekes ülésnek több fontos tárgya volt s azok között élénk és beható eszmecsere szolgáltatott alkalmat ama, lapunk útján ismeretes javaslata az igazgatóságnak, hogy a Székely Nemzeti Múzeum az ezer éves ünnepélyen történeti események bemutatásával képviselje magát. Hatolykai Pótsa József Háromszékvármegye főispánjának, mint a Múzeum felügyelő bizottsága elnökének e tárgyban az igazgatósághoz intézett leiratával kapcsolatosan javaslatba hozta az igazgatóság, hogy a csoportos bemutatások mellőzésével néhány székely tárgyú, történetileg fontos esemény, mint például a zöldág átadása, egy Rákóczi-korabeli lustra vagy az ökörsütés stb. festmény által örökíttessék meg. A történeti képek, melyeknek megfestésére Gyárfás Jenő székely festőművésznünk lenne felkérendő, állandó díszét és műkincsét képeznék a Székely Nemzeti Múzeumnak.”²⁰

Háromszék vármegye megbízatása végül mégsem Gyárfás Jenőnek jutott. Ennek okait pontosan nem ismerjük, de sejteni lehet, hogy a művész és a megye vezetősége között anyagi jellegű nézetkülönbségek támadtak.

Az alkotónak azonban ilyen gondjai nem merültek fel Temesvár előljáróival, akik a Pulszky Ferenc elnöksége alatt álló országos képzőművészeti tanács jóváhagyásával 1895 áprilisában – a benyújtott vázlatok alapján – Gyárfást kérték fel egy történelmi tárgyú kép megfestésére.²¹

Az *V. László esküje a Hunyadi-háznak* című kompozíció 1896 elején készült el. „V. László esküje. Temesvár város millenniumi képpályázatán a versenydíjat tudomás szerint Gyárfás Jenő nyerte el. Most a miután a festmények egy részének beküldési határideje elérkezett, felemlítjük, hogy Temesvár festményét a művész a napokban küldte el az országos kiállításra. A nagyszabású festményt elküldése előtt

Sepsi-Szentgyörgy város intelligenciája számos látogatásban részesítette és élvezte a szép kompozíciónak elragadó színezésű kivitelét...²²

Gyárfás Jenő esetében szokatlan jelenséggel állunk szemben! Ő sohasem tartozott az öntömjenező művészek sorába. Mégis miért ez a lázas sürgés-forgás műtermében? Levelei, visszaemlékezései nem adnak támpontot a kérdés megválaszolására. Az alkotó talán Sepsiszentgyörgy város előkelőségének szerette volna bebizonyítani azt, hogy tévedett akkor, amikor anyagi megfontolások miatt megtagadta tőle Háromszék vármegye megrendelését. Ha ez volt a szándéka, akkor terve a legteljesebb mértékben elérte célját.

Annak ellenére, hogy a megbízókkal kötött egyezség értelmében Gyárfás maga választhatta meg képe tárgyát, a festő későbbi nyilatkozataiból tudjuk, hogy a kompozíció megfestésének időszakában vita támadt közte és megrendelői között. Gyárfást érzékenyen érintette a pusztai formai, de mások által tartalmilag minősített konfliktus: „*A királyt a bibliára eskette és nem az oltári szentségre. Átfestették vele.*

No, hát az egész kép más lett ezzel, mint ahogy elgondoltam. Ezt nem lehet így dirigálni a festőnek” – mondta Gyárfás 1924-ben Zágoni Istvánnak.²³ Mindezek ellenére az *V. László esküje a Hunyadi-háznak* időre elkészült.²⁴ Gyárfás Jenő rövid időn belül két politikai fogantatású allegorikus képet is festett. A *Pax* fogadtatása, visszhangja arra készítette a művészt, hogy a millenniumi ünnepségre – megtartva ugyanazt a társadalompolitikai-kritikai hangnemet – mondanivalóját egy sokkal bonyolultabb allegóriarendszerbe építse. Korábban egy haladó eszme képi sűrítésének vágya sarkallta arra, hogy megfestse a *Paxot*, most azonban a ragyogó évezredek történelmi múlt egy kiragadott eseményét kellett megidéznie – rendelésre. A megrendelő óhaja pedig így szólt: történelmi képet akarunk, mert ennek elkészítésére alkalmaztunk és ezért fizetünk majd. A megbízó ezzel látszólag korlátok közé szorította az alkotó művészi szabadságát. Hangsúlyozzuk: csupán látszólag!

A festmény, amit Gyárfás Jenő Temes megye részére készített, hagyományos értelemben vett történelmi kompozíció. A mélyebb elemzés azonban fényt derít a mű valódi tartalmára. E hatalmas alkotás minden egyes részlete szimbólum, ami alaposan és tudatosan átgondolt mondanivalót hordoz magában.²⁵

Mielőtt a festmény megismeréséhez kezdenénk, néhány kérdést tisztáznunk kell, olyan kérdéseket, amelyek közelebb vihetnek bennünket művészeti megítéléséhez. Ott állunk a 19. század végén, a polgári társadalom megerősödésének szakaszában, művészeti téren pedig az impresszionizmus diadalának és egyben kezdeti megingásának időszakában. Ilyen körülmények között aktuális tud-e lenni művészeti szempontból egy történelmi festmény, mondhat-e még újat tartalmi szempontból?

A dualizmus történelmi gyökerei az 1867-es kiegyezéshez kötődtek, s a millennium idején, az Osztrák–Magyar Monarchián belüli Magyarország gazdaságilag megerősödött, ám szellemi téren visszavetette az egyoldalú nemzeties szemléletet. A politikai viszonyok konzervativizmusa, a romantika hagyományain felnőtt nagy

művészgeneráció megléte és ragaszkodása a 48-as nemzeti szabadság-ideálokhoz, a történelmi festészet továbbélésének irányába mutatott.

Gyárfás Jenő kompozíciójának történelmi háttere jól ismert: V. László megesküszik Hunyadi János fiainak Temesváron, hogy nem fog bosszút állni nagybátyja, Czillei Ulrik megöléséért, aki a Hunyadiak vesztére tört. Röviddel az ünnepélyes eskütétel után azonban V. László – mások intrikáitól, saját félelmeitől vezérelve – elfogatta és lefejeztette Hunyadi Lászlót.

Gyárfás festménye azt a jelenetet örökítette meg, amikor a király esküre emelt kézzel ígéri meg Hunyadi Lászlónak, hogy adott szavát örök időre megtartja. A kérdés, ami Gyárfást foglalkoztatta az volt, hogy a középkori magyar történelemből kiragadott esemény miként ültethető át a 19. század utolsó évtizedének politikai talajára. Elemezve és összehasonlítva a két időszakot, meghökkentően érdekes párhuzamokat lehet találni, felfedezni. Az 1848–49-es forradalom után az ország haladásáért, függetlenségéért küzdők túlnyomó része börtönben sínylődött vagy emigrációba kényszerült. Az itthon maradottak, a kompromisszumra hajlók politikai alkut kötöttek a korábbi privilégiumok megtartásáért cserébe, és a befolyását veszni látszó nemesség egy része hajlandóságot mutatott arra is, hogy az ország érdekeit alárendelje, feláldozza a Habsburgoknak. Ausztria, kihasználva a zavaros magyarországi viszonyokat, bevált politikai eszközéhez folyamodott: a megosztás érdekében feszültséget kelteni a különböző pártok, érdekcsoportosulások és nemzetiségek között. Szentől szemben – ugyanúgy, mint V. László idejében – két politikai erő állt: az egyik minden rendelkezésére álló eszközzel az ország jelenét és jövőjét óvta, védelmezte, míg a másik Magyarország gyengítésének kockázatával is, saját érdekeit helyezte, tolta előtérbe. A két történelmi szituáció kísértetiesen hasonlít egymáshoz!

A kérdés csupán az, hogy lehet-e valamilyen érvet felhozni, szolgáltatni annak igazolására, hogy Gyárfás Jenő valóban politikai aktualitással akarta felruházni az *V. László esküjét*? A kérdés azért is jogos, mert a kompozícióval foglalkozó írások többsége – tudatosan elhallgatva tényleges mondanivalóját vagy csak a tájékozatlanság okán – csupán művészeti, esztétikai kritériumok alapján közelített hozzá, hangsúlyozva érzelmeitől és kifejezőerőtől mentes színvonalát, a részletek finom kivitelezését.

Gyárfás Jenő Habsburg-ellenes meggyőződése – jórészt a 80-as években publikált írásaiból – közsímet volt mindenki előtt. Nem elhanyagolható tény az sem, hogy az *V. László esküje a Hunyadi-háznak* jobb felső sarkába a művész Petőfi Sándor *A király esküje* című versének egyik szakaszát írta fel: „*Megesküdt a király/ Hunyadi Lászlónak:/ »Esküszöm az égre,/ Az ég Istenére,/ Bántani nem foglak.*”

A versszak jelenléte a képen egyszerű magyarázó elem lenne csupán? Nem valószínű. A mű kompozíciós felépítése ugyanarra a tényre utal, hogy Gyárfás a hazáruló esküszegőket tudatosan szembeállította az ország érdekeit védőkkel.

Az alkotás jól kivehetően három részre tagolódik. Figyelemre méltó az a mód, ahogyan Gyárfás Jenő elhelyezi szereplőit a vásznon. A háttal ábrázolt Hunyadi László alakja – bár egészen jelentéktelennek tűnik – azzal, hogy a király előtt térdel, a néző tekintetét e felé irányítja, összpontosítja. Ezt a hatást fokozza az a felfelé ívelő képzeletbeli vonal is, amely Hunyadi László palástjáról indul ki és a király figuráján keresztül ennek esküre emelt kezéig húzódik. Hasonlóan kiváló komponáló érzéssel megoldott a két egymással szembehelyezkedő csoport érzékeltetése: bal oldalon áll a hamis eskü patetikus pózába merevedő király, a tömjénező, térdelő szerzetes s a legmagasabb ponton a színjátékot szentesítő főpap. E résznek tulajdonképpen egyetlen jelentősebb szereplője V. László. A két pap s a kompozíció szélét elfoglaló figura csupán szolgálatot teljesít a hatalom mellett.

Az alkotás jobb oldalán helyezkedik el Hunyadi László, Szilágyi Erzsébet és a hozzájuk tartozó kíséret. A nézőnek háttal megjelenő Hunyadi László beállítása baljós. Ezt az érzést támasztja alá az, hogy édesanyja, Szilágyi Erzsébet aggodalmasan nyújtja kezét előrehajló hátára. A Szilágyi Erzsébet mögött térdelők arca keserű, érzékeltetve azt, hogy V. László esküjét bizalmatlanul fogadják. A drámai hangulat sugalmazására Gyárfás Jenő mesteri érzékkel aknáztta ki a kettős megvilágítás nyújtotta festői lehetőségeket. A külső, természetes fény, amely a magas ívű gótikus ablakon hatol a templom belsejébe, körülveszi, átöleli V. László alakját, kidomborítva szerepét az események alakításában. A gyertyák halvány mesterséges fénye kísértetiesé fokozza az amúgy is tragikus történelmi pillanatot.

V. László ingatag, kialakulatlan személyisége – úgy tűnik – mélyebben is foglalkoztatta Gyárfás Jenőt. A nagy kompozíciót előkészítő szakaszban csupán róla festett külön olajtanulmányt. V. László zavaros szemei, határozatlan szájtartása pompás tükre lelkiállapotának. Személyében nem a hatalomvágytól megszállott uralkodó képe tárul elénk, hanem az őt körülvevő intrikusoktól megtévesztett, egyszerű eszközként felhasznált jellemgyenge fiatal emberé.

1896 márciusában – mint láttuk – a festmény készen állt, és a művész fel is küldte Budapestre az ezredéves ünnepek alkalmából az újonnan épült Múcsarnokban rendezett kiállításra, amelyen Gyárfás műve mellett több mint 1270 alkotás került bemutatásra.²⁶

A sajtó, nem kis mértékben az egy évvel korábban nyilvánosságra került *Pax* keltette vihar miatt, azonnal felfigyelt a művész újabb festményére, amelynek metszett változatát a nagyközönség megcsodálhatta a *Vasárnapi Újság* 1896. augusztus 30-i számában is. A kritikusok ezúttal visszafogottan közeledtek a műhöz, bírálataikban, beszámolóikban csupán művészeti értékeit, hiányosságait domborították ki. Gyárfás Jenő: „gondos archeológiai hűséggel megfestett, ünnepélyes hangulatú műve kompozíció tekintetében is a legjobbak közül való” – írta a *Magyar Szemlében* Divald Kornél.²⁷

Az *V. László*: „Kissé színpadias elrendezésű – érvelt Keleti Gusztáv –, de egyébként kifogástalan kompozíció, melynek sok beható tanulmányra valló részletei, szép egyensúlyban tartva, műszaki szempontból is igen ügyes, talán gyakorlatában kissé megsibbadt ecsetre vallanak. Kár, hogy Gyárfást, kinek jövőjéhez régebben oly vérmes és jogosult reményeket fűztünk, csak ez az egy műve képviseli tárlatunkon.”²⁸

Keleti Gusztáv, mint annyiszor Gyárfás Jenő művészetét „értékelve”, ismét csak megrekedt a féligazságok kinyilatkoztatásánál. Művészeti szempontból észrevételei, megállapításai helytállóak: a kompozíció tökéletesen felépített, statikus, színpadiasan elrendezett, mélyebb értelmét, eszmei-politikai mondanivalóját azonban nem vette észre, nem ismerte fel, és ezért nem is kommentálta.

A *Vasárnapi Újság* szemleírója is, mellőzve az alaposabb bírálatot, csupán abbéli örömét fejezte ki, hogy hosszú hallgatás után, rövid időn belül Gyárfás Jenő immár másodjára van jelen a főváros kiállítástermeiben („A művész, ki évek előtt oly méltó feltűnéssel emelkedett ki az Arany *Tetemrehívás* balladájához készült nagy képével, az utóbbi időben nem sokat festett. Két év előtt *Pax* címen állított ki egy allegorikus festményt, mely az egyházpolitikára célzott. Az *V. László esküje* bizonyítja, hogy a történelmi festészethez, melyben annyit vártak tőle, ismét visszatért”²⁹).

Mindennek ellenére a kiállítás zsűrije érdemesnek találta a festményt díjazásra. Az *V. László esküje a Hunyadi-háznak* megkapta a tárlat nagy bronzérmét, az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat pedig műlapot készített róla, melyet szétküldött az egyesület tagjainak.³⁰

Az elismerés bántotta bizonyos hivatalos művészeti körök hiúságát, mert Gyárfás személyét – mint ahogy ez nem először történt meg vele – ismét az intrikák hálója szőtte körül. Lakos Alfréd festőművész, újságíró nyíltan, minden kertelés nélkül azzal vádolta meg őt, hogy Temes megye történelmi kép megfestésére kiírt pályázatát megvesztegetések útján nyerte el. Bár Gyárfás Jenő hivatalosan nem cáfolta meg az ellene felhozott vádat, tiltakozását és egyben véleményét az ügyről ironikus, a helyzet komikumához illő hangvételű magánlevélben közölte, tudatta Lakos Alfréddel: „... egy dolog még is van a melynek tisztázása érdekel, s ez V-ik László... Én úgy tudom, hogy ennek oda ítélese rendes pályázattal, vázlatok benyújtása által történt és nem kéz alatt tehát corrupt módon. Ha tehát nyilvánosan bemutatott vázlatom a kivételre alkalmasnak találtatott ez csak azt bizonyítja, hogy az nem volt rossz. Igaz azonban, hogy meglehetősen hangsúlyozással lettem részes dolgoknak módosítására utasítva udvariasan mint pl. az udvari bolond elhagyására és a biblia helyett a szentséghez utasítva – mely pedig az egész jelenet magva volt vonalban és gondolatban... Igazat adok Önnek azonban a gyenge oldal emlegetésével. Valóban eddig helytelenül a történelemmel bíbelődtem. Lehet, hogy ezután magam is a spenóthoz térek, mert ez nem csak az agyat, de a gyomrot is kellemes emlékekkel ingerli s akkor módomban lesz egy hatal-

mas kollekciót beküldeni akár ide, akár oda – végül is mindkét helyen ingyencz gyomrú emberek vannak.”³¹

A *Pax* illetve az *V. László esküje a Hunyadi-háznak* című társadalom-politikai kompozíciók hűvös, ellentmondásos fogadtatása végképpen elvette Gyárfás Jenő kedvét az újabb nyilvános szerepléstől. A 90-es évek elején festészetében mutatkozó, önmegújulást célzó kísérletek sorra zátonyra futottak. Egymás után haláloztak el családtagjai, és a művészt mindinkább hatalmába kerítette a magára maradottság érzése. 1905-ben – Jakab Ödön, író barátja közreműködését kérve – még egy utolsó kísérletet tett arra, hogy elnyerjen egy rajztanári állást Budapesten, de a vállalkozás sikertelensége végleg elkészerítette, visszahúzódóvá tette. A tanári állás helyett az állam egy angliai tanulmányúttal próbálta kárpótolni. Az angol galériák, gazdag művészeti gyűjtemények kevés érdeklődést váltottak ki a megkeseredett művészből. Az otthoni siralmas gazdasági állapotokra gondolva, az angol ipar és kereskedelem fellendülésének titkait igyekezett kifürkészni. Élményeit, tapasztalatait a *Székely Nemzetben* megjelent *Nyugat népei között* című írásában összegezte. A Székelyföld elmaradottságának okát a vállalkozókedv, a közlekedési útvonalak és kiváltképpen a hazai termelést serkentő protekcionista vámok hiányában jelölte meg, majd így zárta írását: „A nemzeti géniusznak az hoz legméltóbb ünnepi ajándékot, ki segít felvilágosítani faját, hogy az az adó, melyet külföldi iparczikkekért fizet, a legnagyobb nemzeti veszteség... Ha lesz lélekerőnk ahhoz, hogy azonképpen lássunk munkához, nemzetünk erőssé és örökéletűvé válik, mint azok a nyugati népek.”³²

Élete utolsó éveiben Gyárfás Jenő a soha be nem fejezett, ma a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum állandó kiállításában látható *Gábor Aron halála* című kompozícióján dolgozott. Betegen és magányosan 1925. december 17-én hunyt el szülővárosában.

Jegyzetek

- ¹ Karlovszky Bertalan arcképe és a Tetemrehívás a Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállításában tekinthető meg.
- ² Gyárfás Jenő: Választási apróságok. Székely Nemzet, 1887, V. évf., 90. sz., június 16.
- ³ Gyárfás Jenő: A képzőművészetek és hazai iparunk. I-II. Székely Nemzet. 1889, VII. évf., 169–170. sz., október 31. és november 3.
- ⁴ XXX: Napi hírek. Székely Nemzet. 1895, XIII. évf., 47. sz., március 27.
- ⁵ Szana Tamás: Tavaszi kiállítás. Általános impressziók. Fővárosi Lapok. 1895, XXXII. évf., április 14., 1184–1185. p.
- ⁶ Gyárfás Jenő *Pax* című műve ma sajnos eredeti szépségében már nem látható, mert később a művész ráfestett egy másik alkotást. Az egykor – korabeli feljegyzések szerint – „szépen dolgozott masszív cserfa keretben” bemutatott festmény később kikerült ráámájából, és e tanulmány szerzője a hatalmas vásznat 1979-ben már feltekert állapotban látta Sepsiszentgyörgyön Gyárfás Endrénél, a művész fiánál. Azóta a *Pax* a sepsiszentgyörgyi Gyárfás Jenő Képtár tulajdonába került.

- ⁷ (-p.): Pax. Székely Nemzet. 1895, XIII. évf., 47. sz., március 27.
- ⁸ Uo.
- ⁹ Gerő Ödön: Tavaszai tárlat. Pesti Napló, 1895, 102. sz., április 14.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Szana Tamás: Tavaszai kiállítás. Fővárosi Lapok. 1895, XXXII. évf., április 19., 1245. p. Gyárfás Jenő Pax című festményének politikai „töltésű” fogadtatását jól jelzi az, hogy a Fővárosi Lapok kétrészes kiállítási ismertetőjét, írását egy rövid, Gyárfás művére utaló gúnyversike vezeti be „A műtárlat megnyitása címen: „Mit nem eszel ki ravasz piktör-praxis?! / - Van nemcsak írott, hanem festett »pax« is. / Te boldog hon, vedd tudomásul azt, / Van nemcsak írott, de festett malaszt.”
- ¹² Kacziány Ödön: Tavaszai kiállítás. Magyar Szemle. 1895, VII. évf., 17. sz., április 28., 201–202. p.
- ¹³ Keszler József: Tavaszai kiállítás. Nemzet, 1895, XIV. évf., 116. Sz., április 28.
- ¹⁴ Uo.
- ¹⁵ (-p.): Pax. Székely Nemzet, 1985, XIII. évf., 47. sz., március 27. A Paxról lásd még: XXX: A műcsarnok tavaszai kiállítása. Vasárnapi Újság. 1895, XLII. évf., 15. sz., április 14., 243–244. p. XXX: A műcsarnok tavaszai kiállítása. Vasárnapi Újság. 1895, XLII. évf., 16. sz., április 21., 259. p.
- ¹⁶ Seidner Imre: Megszáradt a festék Gyárfás Jenő palettáján. Brassói Lapok. 1924, XXX. évf., 14. sz., január 18., 2. p.
- ¹⁷ Zágoni István: Az elzárkózott híres székely művész. Keleti Újság. 1924, VII. évf., 102. sz., május 7., 2. p.
- ¹⁸ Keszler József i. m.
- ¹⁹ XXX: A hazai képzőművészet a millenniumi kiállításon. Vasárnapi Újság. 1894, XLI. évf., 27. sz., július 8., 452. p.
- ²⁰ XXX: Székely Nemzeti Múzeum... Székely Nemzet. 1893, XI. évf., 171. sz., november 17.
- ²¹ XXX: Millenniumi festmények. Vasárnapi Újság. 1895, XLII. évf., 13. sz., március 31., 205. p.
- ²² XXX: Képek a millenniumra. Magyar Szemle. 1895, VII. évf., 14. sz., április 7., 168. p.
- ²³ XXX: V. László esküje. Székely Nemzet. 1896, XIV. évf., 48. sz., március 28.
- ²⁴ Zágoni István i. m.
- ²⁵ XXX: Ezred-évi emlékül megrendelt festmények. Vasárnapi Újság. 1896, XLIII. évf., 15. sz., április 12., 236. p. XXX: Az ezredéves műtárlat. Vasárnapi Újság. 1896, XLIII. évf., 16. sz., április 19., 252. p.
- ²⁶ E művészettörténeti jelentőségű tény felismerése Kisdeginé Kirimi Irén, a budapesti Magyar Nemzeti Galéria volt munkatársának érdeme, aki Gyárfás Jenőről írt kismonográfiájában világította meg először a kompozíció igazi tartalmát, hátterét, jelentőségét.
- ²⁷ A millenniumi képzőművészeti kiállításra külön katalógust állítottak össze, amelyben Gyárfás Jenő műve a 663. sorszám alatt szerepelt.
- ²⁸ Divald Kornél: Millenniumi képzőművészet. Magyar Szemle. 1896, VIII. évf., 23. sz., június 7. 274–275. p.
- ²⁹ Keleti Gusztáv: A festészet és szobrászat az 1896-os évi ezredéves Országos Kiállításon. Budapest, 1898, 26. p.
- ³⁰ XXX: A műcsarnok ezredévi kiállításáról. Vasárnapi Újság. 1896, XLIII. évf., 35. sz., augusztus 30., 578. p.
- ³¹ XXX: Napi hírek. Székely nemzet. 1896, XIV. évf., 175. sz., november 20. A műlapot 1897-ben a Könyves Kálmán műkiadó társaság készítette. L: Szmracsányi Miklós: Visszapillantás az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 50 éves múltjára. Művészet. 1911, VII. évf., 99–155. p.
- ³² Gyárfás Jenő levele Lakos Alfrédnek 1905. március 18-án – Magyar Nemzeti Galéria Adattára
- ³³ Gyárfás Jenő: Nyugat népei között. Székely Nemzet. 1905, XXIII. évf., 192. sz., december 23.